

ӘОЖ 343.14

Е.Т. Алимкулов*, А.К. Жанибеков

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан Республикасы, Алматы қ.

*E-mail: alerbol@mail.ru

**Жеке адамның құқығын қорғау қылмыстық
сот өндірісінің негізгі кепілдігі ретінде**

Мақалада қылмыстық іс жүргізудің негізгі объектісі адам құқықтарын қорғау қажеттігінің мәні мен маңызы қарастырылады. Автор бұл жұмыста бұрынғы кездегі және қазіргі уақыттағы қылмыстық іс жүргізудің арақатынасын ашуға тырысады. Сонымен бірге қылмыстық сот өндірісі барысында адам құқықтарын қорғаудың негізгі қағидалары ашылып кетеді.

Түйін сөздер: қылмыстық процесс, дәлелдеу теориясы, қылмысты ашу, айыпталушы, сезікті, факт.

Ye.T. Alimkulov, A.K. Zhanibekov

**Protection of human rights as one
of the guarantees in criminal proceedings**

In this article the author examines one of the main tasks of the criminal proceedings to ensure individual rights. The author reveals the contemporary and historical concepts in the protection of human rights in criminal proceedings. The article outlines the main principles of individual rights in criminal proceedings.

Key words: criminal proceedings, proof theory, solve the crime, the suspect, a fact.

Е.Т. Алимкулов, А.К. Жанибеков

**Защита прав человека
как одна из гарантий уголовного судопроизводства**

В данной статье автор рассматривает одну из основных задач уголовного судопроизводства – обеспечение прав личности. Автор раскрывает современные и исторические понятия в защите прав человека в уголовно судопроизводстве. В статье указываются основные принципы обеспечения прав личности в уголовном судопроизводстве.

Ключевые слова: уголовный процесс, теория доказательств, раскрытие преступления, подозреваемый, факт.

Кез келген заңдылық тәртіп, белгілі бір қоғамдық қатынастарға, анықталған құқықтық реттеу әдістерін қолдану нәтижесі болып табылады. Әдісті таңдау реттелетін объектінің ерекшелігіне байланысты, бірақ көп жағдайда, ол қоғамдық мақсаттар мен талаптардың шынайы орын алуына байланысты. Сайысушылық іс жүргізуі де осы іспеттес. Олардың тудыратын әдісті шешуі сайысудың тек заңды мәнін түсінуге ғана емес, оның әлеуметтік және саяси жағдайларын түсінуге көмектеседі.

Сот іс жүргізуінде құқықтық реттеудің әртүрлі үйлесуде екі әдісі бар деп саналады – им-

перативті және диспозитивті, немесе басқаша атауы – билік әдістері ол тараптардың бағынуы мен қарап шешуі. Қылмыстық іс жүргізуде императивтік әдіс басым деп саналады, алайда, сайысу диспозитивтік әдістің бір түрі деген пікір де бар. Аталған екі әдіс қылмыстық заңнама арсеналында бар. Императивтік бастама диспозитивтіге қарағанда жоғары. Бұл құқықтық реттеу объектінің ерекше маңыздылығына шұғыл және нақты әрекет етуді талап ететін қылмыс жасау мәселелеріне қатысты қоғамдық қарым-қатынаспен байланысты. Алайда, аталған екі әдістің

құқықтық реттеу мәліметі іс жүргізу салаларының барлық ерекшелігін ескермейді және материалдық құқыққа тән қоғамдық қарым-қатынасқа әсер ету түрлерінің іс жүргізу негізіне ауысу болып табылады. Сайысу іс жүргізуде құқықтық реттеудің орталық әдісі өзге болады. Ол іс жүргізу қатысушыларының қатынасын елеулі заңды мәселелерді шешуде олардың арасында тәуелсіз және қарекетсіз арбитр тұрады [1, 14 б.]. Сондықтан, реттеудің аталған әдісін соттық немесе арбитражды деп атауға болады. Оны қолданғанда ешбір тарап басқасына тікелей билік жүргізе алмайды. Айыпталушыны ықтиярсыз көндіріп, мысалы, еркіндігін Қандай да бір шектесе, сотқа сәйкес шешімге жүгінуге мәжбүр болады. Дәл осылайша айыпталушы ықтиярсыз көндіру іс жүргізуді бұзуды сот арқылы талап ете алады. Бұның бәрі «бұйрық бойынша» қызметін еске түсіреді. Бірақ, соттың өзі билікті шешім қабылдай отырып, императивті әрекет ете ме? Императивті әдісте өкілетті билігі бар субъект мақсатқа қол жетуге тырысады. Егер тараптың талабы бойынша қандай да бір шешім қабылдаса жағдай басқа. Ол тарап өз мақсатына қол жеткізуге тырысады, басқа тарап сотқа билікпен әсер етеді, әрі сот та ол тарапқа әсер етеді. Қарым-қатынастың бұл тәсілі үшін императивтік-бұйрықты схема жарамайды. Демек, қарым-қатынас негізінде, соның ішінде, «айыптаушы-айыпталушы» берілген жағдайда билік ету-бағыну әдісі емес, басқа әдіс қолданылады. Бұдан диспозитивтік реттеудің белгілерін де анықтау мүмкін емес, себебі, шешім тараптардың қалауымен емес, соттың пікірімен қабылданады. Соттың өзі де тараптардың пікіріне және келтірген дәлелдеріне қатыстылығы бар, сондықтан, шешім қабылдауда абсолютті ерікті (диспозитивті) болып мойындалмайды. Тараптардың өз еріктерін білдіруі арбитрдің пікірі мен еркіне қатысты бір-біріне «горизонталды» емес, (диспозитивті реттеуде болғандай) және «вертикалды» да емес, доғалды түрде бағытталған. Бұл әдіс бойынша тараптардың теңдігі де сақталады, ол диспозитивтікке тән және императивтік әдіске тән билікті қарым-қатынас сақталады. Арбитралды әдіс диалекті түрде төменгі әдістерді «түсіреді», оларды жаңа үйлесімге ұластырады. Сипатталған әдіс – сайыстық сот ісін жүргізуде қарама-қайшылықтары мен кемшіліктері бар жүйе. Ондай құқықтық реттеу соттың қатысуымен үш субъектілі құқықтық қатынастың пайда болуына әкеледі.

Іс жүргізу тұжырымында XIX ғасырда неміс заңгерлері шығарған (Бетман-Гольвег, Бю-

лов, Криз, Колер) сайыстың іс жүргізу жалпы үш жақты көпшілікті-құқықтық қатыс ретінде қарастырылады, оның қатысушылары айыптау тараптары мен қорғау тараптары, сондай-ақ, сот болып табылады. Бұл теория әдістен құқықтық реттеу тақырыбына негізсіз ауыстырады. Үш тарапты құқықтық қатынас сайыстық іс жүргізудің реттеу әдісінің негізгі (жалғыз емес!) әдісін қолданудың нәтижесі [2, 46 б.]. Сондықтан, бұл қатынасты орталықты алайда, бәрін қамтитын емес деп санауға болады, ал іс жүргізу ұғымы үш тарапты құқықтық қатынас ұғымымен бірдей емес. Әрекеттен нәтижеге дейін ұғымдардың сәйкессіздігі үш тарапты қатынас теориясының статикалық кемшіліктерінің негізіне себеп болды, оның динамикалық қызметі ретінде іс жүргізудің нақты жағдайын көрсетпеуі прокуратура мен сот қызметінің ресми бастауына түсінік бермейді. Үш тарапты жоққа шығарып, оның қатысушыларының құқықтық қатысының байланыстығын да құрдымға жібереді: сот пен прокурор олардың түсіндіруі бойынша айыпталушы мен қорғаушы алдындағы міндеттері болмайды, ал айыпталушы құқықтық қатынас субъектісінен қайтадан зерттеу объектісіне айналады. Бұдан оңай әрі шұғыл түрде тараптардың қылмыстық іс жүргізуде теңдігі болмайтын болып шығады, демек, сайысқа түспейтін сипаты, сот пен прокуратура мақсатының бірікпеуін білдіреді. Неміс іс жүргізу ғылымында сыртқы, тіпті декоративті сайыстық түрі туралы мәселе көтерілгені кездейсоқтық емес. Сондықтан, іс жүргізу қатынасын реттеу әдісі туралы үш жақты (арбитралды) әдісін айтсақ дұрыс болады. Бұл қылмыстық қудалаушының әрекетінің, кейбір жағдайларда соттың әрекетінің (белгілі жағдайларда олардың дәлелді талап етуі т.с.с) ресми болуын жоққа шығармайды, себебі, ресмилік бұл жағдайда сайыстық іс жүргізуде басқа, императивтік бастаудың қолдануының нәтижесі болып табылады.

Арбитралды әдіс қылмыстық істің басты – айыптылығы мен қылмыстық жауапкершілігі туралы мәселесі қарастырылатын жағдайда қолданылуы орынды. Мұнымен бірге, маңыздылығы сонша, арбитралды әдісінің қажеттілігі оның қандай жағдайда, алдын ала (бастапқы айыптауды беру) немесе соңғы (соңғы айыптау бойынша соттық қарау) болғанына байланысты. Бастапқы айыптауды беру үшін соттық түрі де сот қарауына қарағанда өзекті мәселе әрі өте заманауи алдын ала дайындық кезінде іс бойынша дәлелдемелік база қалыптасады. Жиналатын дәлелдемелердің жан-жақтылығы мен толыққан-

дығын қамтамасыз ету маңызды себебі, соңғы сот қарауы кезінде бұл тым кеш болады. Осыдан әділ сотқа еркін қол жеткізудің сайыстық қағидасы шығады. Ол ешбір тарап істің ешбір жағдайында басқа тараптың қарауымен немесе сайыстыққа істің басқа Қандай да бір қатысушының, тәуелсіз соттың қатысуымен, қылмыстық жауапкершілік туралы мәселені қарастыруды білдіреді. Осылайша, сайыстық тарапынан алғанда, ресми айыпталған тұлғаға тек айыпталушымен, бұл іс жүргізуде сот органының қатысуынсыз талап ету заңсыз [3, 71 б.]. Алайда, осы қағидаға сай, сот әділдігіне еркін қол жеткізу үшін айыптаушы да сотта айыпты беру құқығы бар. Сондықтан арбитралды әдіс айыпты беру актінің шағымдануына (бастапқы, сондай-ақ, соңғы) кедергі болады немесе бұл талап қоюға немесе сот отырысын тағайындауға тыйым салумен бірдей. Айыптауға қарсы шағымдарды қарастырудың түрі мәні бойынша соттық қарау болып табылады, басқаша болғанда, сот әділдігінен бас тартуды білдіретін еді. Сол себепті, реттетудің арбитралды әдісі жағынан, бастапқы айыптауды беру, соттың қарауына істі беру және оның тағайындалуы туралы шешімдерге шағымдануға жол берілмейді. Жәбірленуші сондай-ақ, сотқа және көпшілікті айыптаушының қарауы бойынша соттың қорғауына немесе тіпті соттың қорғау құқығынан айырыла алмайды. Демек, арбитралды әдіс көпшілікті айыптаушы немесе сот дауға кедергі болатын немесе істің қозғалуына кедергі болатын, – істі қозғаудан бас тарту, тоқтатылуы туралы, ұзақ мерзімге тоқтатылуы немесе істің тежелуі және т.б., туралы шешім шығарылғанда қолданылады. Мұнымен бірге, көпшілікті айыптаушының әрекетіне шағымдану түрі бірінші сот сатысына (тергеу сотына, бірінші сатыдағы соттың тергеу камерасына және т.б.) жүгіне алады, ал сот органының бас тартқан жағдайында шағымдануға қайта қараудың апелляциялық түрі сәйкес келеді.

Егер қылмыстық жауапкершілік туралы мәселені қарастыруда арбитралды әдіс сәйкес келсе, бұл мәселе бойынша әділ дау, өз кезегінде, сот шешіміне қолданылатын дәлелдемелер туралы тараптардың толық ақпараты қажет. Мұны сондай-ақ, тек арбитралды реттеу әдісімен қамтамасыз етуге болады. Сондықтан сот дәлелдемесі ретінде ақпаратты заңдастыру сот органы тұлғасының және мүмкіндігінше тараптардың қатысуымен жүргізіледі [4, 38 б.].

Қылмыстық іс жүргізудің теориясында сайыстың элементін сайысқа түсушілердің теңдігін

атайды. ҚР ҚІЖК белгілегендей, сот ісін жүргізу сайысқа түсу мен тараптардың теңдігінің негізінде жүзеге асырылады (23-бап). Осылайша, заңнама деңгейінде жоғары заңды күші бар, қылмыстық іс жүргізуде тараптар соттық және сондай-ақ, іс жүргізудің сотқа дейінгі сатыда құқығы тең болатын қағида бар. Алайда, қылмыстық іс жүргізу заңы тараптардың тек заң әділдігін жүзеге асыруда түрлі жағдайларын реттейді, ал алдын ала тергеу сатысында басым болған жақ айыптау тарапына қалдырылады. Алайда, қылмыстық іс жүргізу заңы тек сот әділдігі жүзеге асырылғанда тараптардың теңдік жағдайын реттейді,

Тараптардың іс жүргізу теңдігі айыптаушы мен қорғаушы өз пікірі мен талабын білдіру және қарсы тараптың соттық қарау және алдын ала тергеу сатысында пікір мен талаптарды даулау үшін құқығы тең болуында. Ең алдымен, бұл теңдік тараптардың дәлелдеу кезіндегі қатысу бойынша іс жүргізудің мүмкіндігін білдіреді: жинау, тексеру және дәлелдемені бағалау. Айыптаушының іс жүргізу мәніндегі теңдігі бір жағынан, қорғаушының және айыпталушының, екінші жағынан, сот талқылауында олардың дәлелдеме беру, оған өзінің бағасын беру және қарсы тараптың дәлелдемесін жоққа шығарудың бірдей мүмкіндігін білдіреді.

Қылмыстық ізге түсу органдарының іс жүргізу мүмкіндігінің және дәлелдеме жинау бойынша айыпталушының теңдігі, тараптардың іс жүргізу теңдігінің элементі болғандықтан, қылмыстық іс жүргізудің тарихи түрінің сайыстықтың қызметтік белгілерінің бірі болады [5, 91 б.].

Сот отырысында дәлелдемелерді беру бойынша бірдей мүмкіндік олардың жинау мүмкіндігі мен алдын ала тергеуде іс жүргізуді бекіту бойынша бірдей. Іс жүргізу теңдігі туралы қорғаушы айып берілген кезден бастап іс бойынша барлық ақпараты болғанда айтуға болады (немесе сезікті сияқты істің қатысушысы пайда болған сәттен бастап) және тергеушімен бірдей тергеушінің әрекетімен іс бойынша мәліметтерді жинайды.

Мұнымен бірге, қолданыстағы заңнама қорғау тарапына анықтау және алдын ала тергеу аяқталған соң барлық материалдармен танысуға құқығын береді. Қорғаушы қорғалушының қатысуымен жүргізілетін тергеу әрекеттеріне қатысуға құқылы және тек сол тергеу әрекеттердің хаттамаларымен танысуға құқылы. Жауап алынатын тұлғаларға қойылатын қорғаушы сұрақтарын тергеуші қабылдамауына болады. Кейбір

зерттеушілер адамның құқығын қорғау және айыпталушыға тиесілі негізгі еркіндік Еуропа Конвенциясына сай, айыптаушы сұрақ қоятын жағдаймен бірдей қорғауға құқықтың элементі болып табылады.

Айыптау тергеудің соңында жасалатындықтан, қорғаудың мүмкіндігі шектеледі, бұл айыптау мен қорғаудың теңсіздігін дәлелдейді.

Алқабидің сотта баламалы іс жүргізуі теңдігі жағынан әдеттегі сот талқылауынан ерекшеленбейді. Дегенмен, заңда прокурордың айыпталушыға айыптау қорытындысының көшірмесін беру міндетін қарастыру қажет.

Қолданыстағы ҚР ҚДЖК-сі алдын ала тергеу сатысында қорғаушының құқығын едәуір кеңейтеді. Олай болса да, бірқатар авторлар жобаны сотқа дейінгі іс жүргізуде сайыстық элементтердің жеткілікті өтуін қамтамасыз етпейтінін сынайды. Зерттеушілер қорғаушы берген дәлелдемелерді істің материалына қосу туралы мәселені шешу тергеуші немесе прокурорға байланысты екеніне, қорғаушының жеке тұлғалардан жауап алу тәртібін белгілейтін ережелердің қалыптаспағанына, мамандардан пікір алмауына, қорғаушыға назар аударған, бұған қорғаушыға көмек беру міндетіне және т.б., назар аударған.

Бұл авторлар тараптардың теңдігі айыптау және қорғау жағынан қылмыстық іс жүргізудің барлық кезеңдерінде дәлелдемелерді зерттеу мүмкіндігі тараптардың теңдігін білдіреді, ұсынылатын ҚДЖК-н моделдері тараптардың теңдігін қамтамасыз етпейді.

Айтылған сын орынды десе де болады. Дегенмен, қорғаушыға тергеу әрекеті ісін жүргізу жолымен дәлелдерді өз бетінше жинауға рұқсат беру, сондай-ақ, тергеуші жасайтын барлық тергеу әрекетіне қатысуы қылмыстық іс жүргізуге қол жеткізу жолында едәуір қиындықтар туғызуы мүмкін. Көрсетілген қағидалардың заңда бекітілуі бірдей нәтиже береді (тергеушінің зиян келтіруінің айқын мүмкіндігі немесе қорғаушының жауапсыздығы).

Қорғаушының барлық тергеу әрекеттеріне қатысуы және іс бойынша барлық дәлелдемелерді білу бір жағынан, шынайылықты іздеуге (шынайы ақтайтын дәлелдемелер, шынайы емес айыптау дәлелдемелері), ал екінші жағынан тергеуді дұрыс емес жолға бағыттау қауіптілігін тудыратын еді (мысалы, қорғаушы айыпталушыға бірге қатысушылардың айғақтары туралы ақпаратты, ақтайтын дәлелдемелерді фальсификациялауды хабарлағанда). Демек, іс бойынша ақпаратталудың шектелуі орынды шешім бол-

ғанын мойындау керек, себебі, тергеуші жағынан қызметін теріс пайдалану жағдайлары, қорғаушының жауапсыздық көрсету мүмкіндігімен салыстырғанда әлдеқайда көбірек болады [6, 142 б.].

Қорғау институтын сипаттау кезінде қорғаушының негізгі міндеті дәлелдемелерді жинау емес, айыпталушыға қарсы табылған барлық материалды ашу болып табылады, соңғысы үшін оның толық ақталуы немесе жауапкершілігін жеңілдетуге едәуір қолайлы.

Ежелгі айыптау процесі жүйесінің сипаты келесі қорытынды шығаруға мүмкіндік береді.

Айыптау процесі объективтік шындыққа қол жеткізе алмаған, себебі сәйкес танымдық құралдар болған жоқ. Сот тараптардан ғана емес (бұл әрине, кез келген сайыстыққа қажет), шындықтан да тәуелсіз болып табылады. Осы себеппен Ю.В. Мещеряков айыптау процесін сайыстық деп санамайды, себебі, сот іс жүргізу қатынастарына қатысты әрекет қабілеттілігі жоқ. Ол істі шешпейді. «Сот – құдай билеуіне тараптардың жүгіну нәтижесіндегі техникалық тіркеуші». Ал сайыстық іс жүргізу жердегі әділ сотты білдіреді. Нәтижесінде айыптық іс жүргізу соттың жеребесіне айналады. Осыдан екі қызықты ескерту шығады.

Біріншіден, айыптау процесі формальды дәлелдемелер жүйесін тудырады, себебі, сот формальды негізі бар сайыс нәтижесі бойынша үкім шығаруға міндетті. Демек, жекпе-жек нәтижесін бағалау сот үшін анықталған, яғни, олардың алдын ала бекітілген күші бар. «Формалды дәлелдемелер жүйесі – айыптау процесінің іс жүргізудің заңды жемісі, ол іздестіру тәртібін тудырған жоқ, тек еншілігіне алды». Айтылғандар судьяның жеке тұлғасының еркіндігінің ең төмен деңгейлігін көрсетеді – ол жекпе-жек нәтижесінің қарапайым куәгері.

Басқа жағынан, дәлелдеу қағидасының өте күрделі болуы, судьяға өз қарауымен болған жағдайды түсіндіруге мүмкіндік береді, ал ол дегеніміз судьяның өз бетінше шешім қабылдап, бейберекетсіз нәтижелерді туындатуынан көрінеді. Судьяның жеке пікірі көпшілік мүддесіне зиян келтіреді. Айыптау процесінің дәлелдеу тәртібін түсіндіру еркіндігі ішкі наным бойынша дәлелдемелердің бағасының жемісін білдіреді [7, 81 б.].

Айыптау процесінен жеке-талаптық іс жүргізу жетілдірілген болып табылады және жеке тұлғалар еркіндік шегінің үлкендігін негіздейтін жеке-сайыстық сот өндірісі типінің ең көне та-

рихи түрі болып табылады. Адамдар объективтілік шынайылықты түсініп, мойындайды, бұл іс бойынша шындықты анықтауға едәуір қабілетті дәлелдеу құралдарында заңды түрде көрінеді. Жеке талаптық іс жүргізуде ішкі наныммен бағаланатын куәгерлік айғақтар мен құжаттар қолданылады. Іс жүргізу қатысушыларының үлкен еркіндігі істің мәнін түсіндіру мен «тым болмаса дәлелдемені бағалауда» соттың белсенділігімен көрінеді.

Аралас іс жүргізу ұғымы кез келген жіктеудің шартты сипатта болуын білдіреді.

Сонымен, сайыстық іс жүргізу жеке тұлғаның ерекшелігі, субъективтік еркіндігі мойындалатын жерде міндетті түрде пайда болады. Бұл міндетті түрде демократиялық саяси тәртіппен байланысты емес, алайда – қоғамдағы саяси күштердің тепе-теңдігімен байланысты. Тепе-теңдік көбінесе келісімде негізделген, кейде сот дауының ұдайы қатысушыларының автономия элементін қосады (экономикалық, саяси). Автономия оның теңдігін білдірмейді ол тек дауда бір тараптың басқа тарапқа тікелей қысымын үдетеді, бұл оларды мемлекетке сот-арбитр ретінде жүгінуіне итермелейді.

Әдебиеттер

- 1 Алауханов Е.О, Садыков А.Ж. Право подозреваемого и обвиняемого и подсудимого на профессиональную защиту: Монография. – Алматы, 2009. – 248 с.
- 2 Матузов Н.И. Правовая система и личность. – Саратов, 1987. – 277 с.
- 3 Лукашева Е.А. Социально-психологические аспекты реализации прав личности. Реализация прав граждан в условиях развитого социализма. – М., 1983. – 345 с.
- 4 Абдиканов Н. Производство в суде первой инстанции по уголовно-процессуальному праву Республики Казахстан: Учебное пособие. – Алматы: Норма-К, 2009. – 240 с.
- 5 Шайкенов Н.А. Правовое обеспечение интересов личности. – Свердловск, 1990. – 295 с.
- 6 Халиков К.Х. и др. Судебные реформы в Центральноазиатских странах (На примере Республики Казахстан и Республики Узбекистан): учебное пособие. – Т.: Turon-Iqbol, 2006. – 432 с.
- 7 Уголовно-процессуальное право: учебник. 2-е изд. / под ред. Лупинской П.А. – М., 2005. – 258 с.

References

- 1 Alauhanov E.O, Sadykov A.Zh. Pravo podozrevaemogo i obvinjaemogo i podsudimogo na professional'nuju zashhitu: Monografiya. – Almaty, 2009. – 248 s.
- 2 Matuzov N.I. Pravovaja sistema i lichnost'. – Saratov, 1987. – 277 s.
- 3 Lukasheva E.A. Social'no-psihologicheskie aspekty realizacii prav lichnosti. Realizacija prav grazhdan v uslovijah razvitogo socializma. – M., 1983. – 345 s.
- 4 Abdikanov N. Proizvodstvo v sude pervoj instancii po ugovolno-processual'nomu pravu Respubliki Kazahstan: Uchebnoe posobie. – Almaty: Norma-K, 2009. – 240 s.
- 5 Shajkenov N.A. Pravovoe obespechenie interesov lichnosti. – Sverdlovsk, 1990. – 295 s.
- 6 Halikov K.H. i dr. Sudebnye reformy v Central'noaziatskih stranah (Na primere Respubliki Kazahstan i Respubliki Uzbekistan): uchebnoe posobie. – T.: Turon-Iqbol, 2006. – 432 s.
- 7 Ugolovno-processual'noe pravo: uchebник. 2-e izd. / pod red. Lupinskoj P.A. – M., 2005. – 258 s.